

راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید

شرکت مادر تخصصی عمران شهرهای جدید

معاونت فنی و مهندسی، دفتر شهرسازی و

معماری، پاییز ۱۳۹۱

فهرست مطالب

۰۶ • مقدمه

۰۸ • راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید

۰۱۸ • سیاست‌های کلی نظام در امور «شهرسازی»

۰۱۹ • ضرورت تدوین الگوی پیشرفت در برنامه پنجم

۰۲۰ • برنامه پنج ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

۰۲۱ • آیین‌نامه ساماندهی، به‌سازی و عمران مساجد کشور

۰۲۴ • ضوابط و مقررات مکان‌یابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری

۰۳۱ • راهبردها و معیارهای مکان‌یابی و برنامه‌ریزی مساجد

۰۳۶ • عناصر و اجزای کالبدی مساجد کهن ایران

انما يعمر مساجد الله من امن بالله
و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى
الزكوه و لم يخش الا الله فعسى
اولئك ان يكونوا من المهتدين
مساجد الهی را تنها کسی آباد می کند که
ایمان به خدا و روز قیامت آورده و نماز را بر
پا دارد و زکات را بپردازد و از چیزی جز خدا
نترسد، امید است چنین گروهی هدایت یابند
سوره توبه، آیه ۱۸

حضرت امام خمینی (ره)

مساجد و محافل دینے را که
سنگرهای اسلام در مقابل شیاطین
است را هرچه بیشتر مجهز نگهدارید.

رهبر معظم انقلاب (مدظله)

وزرای محترم دولت به طور جدی
مطرح نمایند، که همه کارهای
مهندسے بزرگ بایستی يك پیوست
مسجد و نمازخانه داشته باشد، با این
چشم مے بایست به مسجد نگاه کرد.

در نظام جمهوری اسلامی ایران که احیاء تمدن اسلامی براساس تعالیم و آموزه‌های اسلام ناب محمدی(ص) و فقه پویای جعفری را رسالت خویش قرار داده، ایجاد فضاهای مذهبی به‌ویژه مسجد، همواره از منویات رهبر کبیر انقلاب اسلامی(ره) و مقام معظم رهبری بوده و قوانین و ضوابط و مقررات متعددی در این راستا صادر گردیده و اقدامات گسترده‌ای توسط بخش‌های مختلف صورت پذیرفته است.

وزارت راه و شهرسازی بنا به وظیفه شرعی و تکالیف قانونی، ضابطه‌مندی و توسعه مراکز مذهبی به‌ویژه مسجد را در اولویت سیاست‌ها و برنامه‌های خود قرارداده و فعالیت‌های درخوری در این خصوص انجام داده است. مسجد محوری در شهرهای جدید به‌عنوان یکی از راهبردها و برنامه‌های مهم توسعه شهری در جمهوری اسلامی که با اهداف، برنامه‌ها و طرح‌های از پیش اندیشیده ایجاد می‌شوند، از اهمیت و جایگاه بالاتری برخوردار بوده که با پذیرش سهم قابل توجهی از برنامه عظیم و ملی مسکن مهر و ابلاغ سیاست‌های مقام عالی وزارت، اهمیت ویژه‌ای یافته است. به‌طوریکه مسجد محوری در شهرهای جدید سرلوحه اقدامات قرار گرفته و احداث مساجد با کمک دولت، منابع داخلی و مشارکت مردم با جدیت در حال پیگیری و انجام است. در این راستا افزایش آگاهی حقوقی و فنی دست‌اندرکاران و ارتقای کیفیت طراحی و اجرایی مساجد شهرهای جدید را از طریق «تهیه و ارسال احکام قانونی و ضوابط و مقررات به شرکت‌های وابسته»، «تشکیل کارگروه تخصصی برای بررسی و تأیید نقشه‌های معماری مساجد»، «تدوین و ابلاغ دستورالعمل‌های فنی»، «برگزاری کارگاه‌های آموزشی» و «نظارت و کنترل فنی بر مراحل اجرا» وجه همت خویش قرارداده است.

کتابچه حاضر با عنوان «راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید»، که متناسب با ضوابط و مقررات مرتبط، منطبق بر سیاست‌های وزارت متبوع و با استفاده از کتب و مقالات تخصصی، تدوین و قبلاً به شرکت‌های وابسته ابلاغ شده است، همراه با قوانین و مقررات و ابلاغیه‌های مرتبط و مطالبی متضمن معرفی عناصر و اجزای مسجد و تعاریف آن، در اختیار علاقمندان و دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی، طراحی و احداث مساجد قرار می‌گیرد.

در پایان لازم می‌دانم از تمامی کسانی که در این راه قدمی برداشته‌اند، خصوصاً جناب آقای مهندس عبدی‌نژاد، مدیر کل محترم شهرسازی و معماری و آقایان مهندس مروت، مهندس صفدری و مهندس مجذوب که در تدوین و گردآوری مجموعه حاضر زحمات فراوانی را متحمل گشته‌اند و جناب آقای مفید، مدیر محترم روابط عمومی شرکت و همکاران ایشان که زحمات طراحی و چاپ آن را متقبل شدند، سپاس‌گزاری نمایم. انشالله نزد خداوند متعال مأجور باشند.

علیرضا ادیب‌فر؛ عضو هیأت مدیره

مقدمه

در تمدن اسلامی و در شهر اسلامی، پیوندی ناگسستنی بین زندگی مادی و معنوی وجود دارد، پیوندی که تداعی کننده عدم جدایی بین شهروندی، اقتصاد و مذهب است. مهم‌ترین نشانه در شهر اسلامی مسجد است که از صدر اسلام تا کنون مهم‌ترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی ترین اشکال هنری، خلاقیت، ذوق و سلیقه معماران مسلمان بوده است. از طرفی به‌عنوان کانون عبادی- اجتماعی و مرکز حفظ و اشاعه اسلام و تبلور ویژگی‌های فرهنگ اسلامی می‌باشد. در واقع بنای مسجد رسالت دینی و اجتماعی دارد و آئینه‌ایست که شرایط اجتماعی عصر خود را منعکس می‌کند و معماری مسجد به‌گونه‌ای سیر تحولات و تغییرات ایجاد شده در شیوه زندگی جوامع مسلمان را نشان می‌دهد و نمایانگر عمق برداشت فرهیختگان و سازندگان هر زمان از جوهره ذهنیت و ایمان جامعه مسلمان معاصر خویش است و از این حیث می‌تواند جایگاه و درجه تمدن، میزان و ماهیت جهان بینی مسلمان هر عصر را پیش چشم قرار دهد.

• الزامات معماری مساجد:

- ۱- در مساجد جدید الاحداث رعایت مقررات ملی ساختمان ایران علی الخصوص مبحث ۱۹ الزامی است.
- ۲- در طراحی مساجد جدید استفاده از الگوهای معماری تاریخی و فرهنگی کشور توصیه می‌گردد.
- ۳- استفاده از مصالح بومی در مساجد با رعایت جنبه‌های فنی پیشنهاد می‌شود.
- ۴- در احداث مساجد پیش‌بینی پارکینگ به میزان یک پارکینگ به ازای هر ۵ نفر از گنجایش شبستان اصلی الزامی است.
- ۵- چنانچه به جز برگزاری نماز و مراسم مذهبی، از فضای مسجد برای انجام فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی دیگر استفاده می‌شود، رعایت عدم تداخل این عملکردها با نقش عبادی مسجد و انجام فرایض مذهبی ضروری بوده و پیش‌بینی فضاهای مورد نیاز این کاربری‌ها الزامی است.
- ۶- احجام مربوط به بنای مساجد و نسبت فضای پر و خالی آن‌ها ترجیحاً متناسب با نمونه‌های مشابه آن‌ها در بافت‌های فرهنگی و تاریخی شهر باشد.
- ۷- ریخت کلی (مرفولوژی) مساجد بایستی از ریخت مساجد موجود در بافت‌های تاریخی و فرهنگی شهر تبعیت کند.

راهنمای طراحی معماری مساجد شهرهای جدید

• قوانین و مصوبات:

- رعایت کلیه قوانین، مقررات، مصوبات و بخش‌نامه‌های صادره از مجاری ذیربط از جمله موارد ذیل در برنامه‌ریزی، مکان‌یابی و طراحی مساجد الزامی است.
- مصوبه شماره ۳۰۶۷۶/۳۱/۳۰ مورخ ۸۷/۰۷/۰۶ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران
  - بخش‌نامه شماره ۵۳۶۱ مورخ ۸۷/۱۱/۰۹ شرکت عمران شهرهای جدید
  - بخش‌نامه شماره ۴۱۵۴/۹۰/ص/۲۲۱۴ مورخ ۹۰/۵/۲۹ شرکت عمران شهرهای جدید
  - مصوبه شماره ۷۳۱۶/۹۰/ص مورخ ۹۰/۰۹/۱۲ مجمع شرکت عمران شهرهای جدید

• تناسب فضاها، مساحت، نحوه استقرار و ارتباط و توسعه فضاها در آینده:

۱- برنامه‌ریزی به منظور استقرار فضاها ذیل در طرح معماری مساجد مسکن مهر ضروری است. این فضاها شامل: «سرویس بهداشتی، وضوخانه، کفش داری، اتاق خواهران معذور، فرادای خانه، آبدارخانه، انبار تجهیزات صوتی، تاسیسات مکانیکی (موتورخانه)، دفتر امام جماعت، دفتر بسیج، محل زندگی خادم، شبستان برادران، شبستان خواهران، فضاهای ارتباطی»

۲- با توجه به تأکیدات مقام عالی وزارت مبنی بر تمرکززدایی و کوچک‌سازی در زمینه ساخت مساجد مسکن مهر، حداکثر سطح اشغال شبستان در طبقه همکف برابر با ۶۰٪ مساحت اعیانی مسجد و حدود ۳۰۰ متر مربع توصیه می‌گردد.

۳- با توجه به پیش‌بینی ساخت مساجد مسکن مهر در فازهای مختلف و به منظور تأمین نیاز ساکنین بافت‌های مورد نظر در آینده، توصیه می‌گردد در مکان‌یابی و طراحی مساجد در اراضی مذهبی، مکان‌یابی ساختمان مساجد به‌گونه‌ای باشد که امکان توسعه فضای شبستان در دراز مدت امکان‌پذیر باشد. لازم است طراحی معماری، سازه، تاسیسات الکتریکی و مکانیکی مسجد با رعایت این اصل صورت پذیرد.

۴- در طراحی مسجد، مرحله بندی ساخت مدنظر قرار گیرد، به‌نحوی که ساخت‌وساز آینده دچار مشکل نگردد و در هر مقطع از ساخت، شکل کلی و عملکرد آن مشخص باشد.

۵- صحن (حیاط) مسجد به‌گونه‌ای طراحی شود که امکان گسترش فضای نماز در آن فراهم گردد.

۶- به منظور اتصال صفوف بین فضای شبستان و صحن اصلی، حداکثر شفافیت و ارتباط فضایی بین دو فضای مذکور مد نظر قرار گیرد تا امکان استفاده از صحن مسجد جهت برگزاری نمازهای جماعت در اعیاد و مراسم ویژه فراهم گردد. در این خصوص توجه به کد ارتفاعی محراب و محوطه (پایین بودن کد ارتفاعی محراب به میزان ۲۰ سانتیمتر از کد ارتفاعی پایین‌ترین نقطه صحن اصلی مسجد) ضروری است. در هر صورت، پایین بودن تراز مکان امام جماعت در محراب از تراز صفوف نماز گزاران مورد تأکید است.

۷- موقعیت استقرار بنا در سایت با توجه به خیابان‌ها، آکس‌های اصلی، محور قبله و همچنین دیده شدن و شاخص بودن از نقاط مختلف محله و بافت مجاور در فرآیند طراحی انتخاب گردد.

۸- به منظور دعوت‌کنندگی بیشتر آستانه ورودی و ورود مناسب به مسجد، لازم است ورودی شاخص، تفکیک ورودی برادران و خواهران، گشایش در فضای ورودی و همچنین پیش‌بینی پیش فضای ورودی به‌صورت هشتی و یا... در طراحی مدنظر قرار گیرد. همچنین کیفیت فضایی بالا در سلسله مراتب رسیدن از فضای ورودی به فضای شبستان مورد تأکید می‌باشد.

۹- حتی‌الامکان ورود به فضای شبستان از پشت و پهلو نمازگزار باشد.

۱۰- صحن (حیاط) مرکز اصلی ارتباطات اجزا به‌صورت روشن در کل مجموعه باشد.

۱۱- حفظ تقارن و تعادل در شکل حیاط و فضای شبستان به‌نحوی که جهت و

- سمت اصلی مجموعه به قبله باز باشد، توصیه می‌گردد.
- ۱۲- در خصوص سیرکلاسیون و ارتباطات داخلی مسجد توصیه می‌گردد به همجوار بودن فضاهای متجانس و منفک بودن فضاهای غیر متجانس از یکدیگر توجه گردد.
- ۱۳- به منظور رعایت اصل وحدت، نظام حجمی و عملکردی فضاهای اصلی (شبستان، ورودی گنبدخانه، محراب، صحن، ایوان، رواق، هشتی، سردر مسجد، جلوخان)، جانبی و الحاقی مسجد به عنوان موضوع واحد مدنظر باشد، به صورتیکه شاخص بودن مسجد از جهت منظر شهری و عملکردی غالب باشد.
- ۱۴- محوریت فضای عبادی (شبستان) و تبعیت فضاهای جانبی و الحاقی از آن مورد تأکید است.
- ۱۵- رعایت هندسه فضای شبستان بر محوریت قبله و همچنین رعایت جهت قبله در سازماندهی کلی احجام ضروری است.
- ۱۶- فضای شبستان به گونه‌ای طراحی گردد که نمازگزار به راحتی در هر نقطه آن، جهت قبله را درک نماید. (القاکننده جهت قبله)
- ۱۷- در تعیین جهت قبله توصیه می‌گردد طراح از سایت پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز تقویم موسسه ژئوفیزیک دانشگاه تهران به نشانی اینترنتی www.calendar.ut.ac.ir/fa و یا www.nojourni.org/farsi/qeble/index.htm استفاده نماید.
- ۱۸- حداقل ارتفاع شبستان اصلی در صورت پیش‌بینی نیم طبقه (بالکن) ۸ متر و برای شبستان‌های یک طبقه ۵ متر توصیه می‌گردد.
- ۱۹- در خصوص سلسله مراتب و ارتباطات داخلی مسجد، به همجوار بودن فضاهای متجانس و منفک بودن فضاهای غیرمتجانس توجه گردد.
- ۲۰- از ایجاد پله‌های نامناسب اجتناب و تمهیدات لازم جهت امکان بهره‌مندی سالمندان، جانبازان و معلولین جسمی- حرکتی از مسجد پیش‌بینی شود.
- ۲۱- توصیه می‌شود فضای شبستان از فرم ساده هندسی و به دور از شکستگی‌های فراوان در اضلاع مختلف تبعیت نماید. (مدول مربع و مستطیل در جهت قبله)
- ۲۲- تأمین خروجی‌های اضطراری شبستان و سطوح باز اطراف و صحن مسجد، جهت امکان تخلیه سریع جمعیت در مواقع بحران توصیه می‌گردد.
- ۲۳- در صورت وجود بالکن، پیش‌بینی آسانسور الزامی است.
- ۲۴- تأمین نور و تهویه طبیعی برای مسیرهای دسترسی به شبستان اصلی و سرویس‌های بهداشتی و وضوخانه توصیه می‌گردد.
- ۲۵- دسترسی خواهران به فضای سرویس مورد توجه قرار گیرد و قابلیت فضایی آن به گونه‌ای باشد که رعایت اصل عدم اشراف و راحتی استفاده‌کنندگان مقدور باشد.
- ۲۶- کشف‌کن با در نظرگیری فصول مختلف سال به صورت نیمه باز بین فضای باز و بسته مسجد طراحی گردد.

استفاده از فرم گنبد‌های غیر اسلامی (ساسانی و غیره...) توصیه نمی‌گردد.

۳۳- به‌منظور رسیدن نور به فضای گنبدخانه و شاخص بودن گنبد از بافت اطراف، حداقل ارتفاع ساقه گنبد ۲ متر و پیش‌بینی پنجره در ساقه آن توصیه می‌گردد.

۳۴- استفاده از گنبد‌های یک پوسته و سبک سازی در گنبد مورد تأکید می‌باشد. لذا از پیش‌بینی گنبد‌های دوپوسته به جهت بالا بودن هزینه‌های اجرایی خودداری گردد.

۳۵- فضای گنبدخانه در شبستان به‌صورت مربع بوده و جهت نشستن فرم گنبد بر روی گنبد خانه تغییر مدول مربع از ۴ به ۸ ضلعی و از ۸ به ۱۶ ضلعی و از ۱۶ به دایره در طره و شکنج مورد تأکید می‌باشد.

۲۷- طراحی دسترسی‌ها باید به‌گونه‌ای باشد که تأمین امنیت مسجد به وسیله کنترل یک دسترسی اصلی صورت پذیرد.

۲۸- توصیه می‌گردد فضای سکونت خادم مسجد حداقل از یک اتاق خواب، هال، آشپزخانه، سرویس بهداشتی و حمام تشکیل شود.

۲۹- شبستان خواهران به‌گونه‌ای طراحی شود که حتی‌المقدور مسیری جداگانه از قسمت برادران داشته باشد و همچنین با توجه به اینکه فضای بالکن معمولاً برای خواهران اختصاص می‌یابد، بهتر است فضای شبستان همکف (در صورت وجود بالکن) به‌گونه‌ای طراحی گردد که بتوان در ایام عادی از قسمتی از آن به‌عنوان شبستان خواهران بهره‌برداری شود.

۳۶- توصیه می‌گردد به‌منظور عدم قرارگیری گنبدخانه بر روی محراب، فضای گنبد خانه حداقل از هر ضلع دیوار شبستان، به اندازه یک مدول عقب نشینی نماید.

۳۷- در صورت پیش‌بینی مناره، رعایت تناسبات ۱ به ۶ یا ۱ به ۸ و همچنین نحوه اتصال آن به سازه مسجد مورد توجه قرار گیرد.

۳۸- به‌منظور ارتباط عمودی به بالاترین نقطه مناره، پیش‌بینی پلکان از تراز پشت بام توصیه می‌گردد.

۳۹- در جاهایی مکان مناره، توجه به ترکیب آن با ساختمان مسجد، تناسب با گنبد

۳۰- توصیه می‌گردد عمق محراب به‌اندازه‌ای باشد که تمامی نمازگزاران در صف اول امام جماعت را ببینند و محراب به تنهایی جهت قبله را به خوبی مشخص کند و از قرارگرفتن عوامل و عناصری که باعث عدم تمرکز نمازگزاران در اطراف محراب می‌شود، خودداری گردد.

۳۱- در طراحی فضای شبستان حتی‌الامکان از حداقل تعداد ستون استفاده شود. زیرا ازدیاد عناصر عمودی، سبب اختلال دید نمازگزاران در هنگام برپایی نماز می‌گردد.

۳۲- حتی‌المقدور جهت ترسیم گنبد از نحوه رسم مرحوم لرزاده استفاده گردد.

- و عقب‌نشینی نسبت به بدنه ورودی و سردر اصلی مورد تأکید است.
- ۴۰- توصیه می‌گردد در طراحی عناصر شاخص، تناسب و جنس مصالح و ماندگاری پوشش‌های آن رعایت گردد. (ترجیحاً استفاده از مصالح محلی و بومی)
- ۴۱- در طراحی مساجد از نمادهای مهم و اصیل مساجد (قوس اسلامی، گنبد، سردر شاخص، ایوان، صحن، مناره، محراب، رواق و...) استفاده گردد.
- ۴۲- در صورت استفاده از طرح‌های تیپ، تغییر در نوع مصالح خارجی و داخلی به جهت تغییر در شخصیت و هویت مساجد مورد تأکید است.
- ۴۳- طرح معماری مسجد و مصالح بکار رفته در آن می‌بایست ضمن سازگاری با اقلیم، بازگوی مفاهیم و ارزش‌های موجود در معماری مساجد آن منطقه باشد.
- ۴۴- در هنگام طراحی مسجد، نحوه تهویه فضا، سیستم گرمایش و سرمایش، تأسیسات برقی و مکانیکی، نورپردازی و سیستم‌های صوتی می‌بایست مورد توجه قرار گیرد.
- ۴۵- در صورت تخصیص فضای تجاری جهت تأمین هزینه‌های اداره مسجد، پیشنهاد می‌گردد واحدهای مذکور حتی‌المقدور در بافت تجاری شهر (مرکز محله یا ناحیه و...) در نظر گرفته شود.
- ۴۶- در صورت قرارگیری واحد تجاری اختصاصی در کنار مسجد (طبق کاربری مصوب)، نباید واحدهای تجاری با معماری شبستان مساجد اتصال مستقیم داشته باشد.
- ۴۷- حتی‌المقدور سرویس‌های بهداشتی و وضوخانه دارای ارتباط مجزا از یکدیگر و در طبقه همکف جامایی گردد.
- ۴۸- فضاهای وضوخانه، حتی‌المقدور دارای ارتباط مستقیم با پیش فضای مسجد و یا فضایی مسقف و مرتبط با فضای شبستان باشد.
- ۴۹- رعایت فاصله سرویس بهداشتی از شبستان، به صورتیکه رطوبت آن به هیچ وجه به فضای شبستان نرسد، مورد توصیه می‌باشد.
- ۵۰- توصیه می‌گردد فضایی به‌عنوان پاشویه در وضوخانه پیش‌بینی شود.
- ۵۱- توصیه می‌شود در طراحی مسجد، تعداد سرویس بهداشتی خواهان از برادران کمتر در نظر گرفته شود. لذا تعداد ۴ سرویس بهداشتی جهت برادران و ۳ سرویس بهداشتی جهت خواهان در مساجد مسکن مهر توصیه می‌گردد.
- ۵۲- پیش‌بینی حداقل یک سرویس بهداشتی جهت معلولین در هر یک از مجموعه‌های سرویس‌های بهداشتی خواهان و برادران ضروری است.
- ۵۳- توصیه می‌گردد در صورت وجود بالکن، جامایی وضوخانه و سرویس بهداشتی در طبقه مربوطه صورت پذیرد.

پیوست‌ها

- * سیاست‌های کلی نظام در امور «شهرسازی»
- * ضرورت تدوین الگوی پیشرفت در برنامه پنجم جمهوری اسلامی ایران
- * برنامه ۵ ساله پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران
- * آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور
- * ضوابط و مقررات مکان‌یابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری
- * راهبردها و معیارهای مکان‌یابی و برنامه‌ریزی مساجد
- * عناصر و اجزای کالبدی مساجد کهن ایران

سیاست‌های کلی نظام در امور شهرسازی

سیاست‌های کلی نظام در امور «شهرسازی» براساس منویات مقام معظم رهبری که به‌عنوان راهنمای دستگاه‌های اجرایی، تقنینی و نظارتی، خط‌مشی و جهت‌گیری نظام را در بخش مذکور تعیین می‌کند:

- ۱- مکان‌یابی توسعه شهرها در چارچوب طرح آمایش سرزمینی و بر اساس استعدادهای اقتصادی و با رعایت معیارهای زیست‌محیطی و مراقبت از منابع آب و خاک کشاورزی، و ایمنی در مقابل سوانح طبیعی و امکان استفاده از زیرساخت‌ها و شبکه شهری.
- ۲- تعیین ابعاد کالبدی شهرها در گسترش افقی و عمودی با تاکید بر هویت ایرانی-اسلامی و با رعایت ملاحظات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی، حقوق همسایگی و امکانات زیربنایی و الزامات زیست محیطی و اقلیمی.
- ۳- هماهنگ‌سازی مقررات و ایجاد هماهنگی در نظام مدیریت تهیه، تصویب و اجرای طرح‌های توسعه و عمران شهری و روستایی.
- ۴- تأمین منابع پایدار برای توسعه و عمران و مدیریت شهری و روستایی با تاکید بر نظام درآمد- هزینه‌ای و در چارچوب طرح‌های مصوب.
- ۵- حفظ هویت تاریخی در توسعه موزون شهر و روستا با احیاء بافت‌های تاریخی و به‌سازی یا نوسازی دیگر بافت‌های قدیمی
- ۶- جلوگیری از گسترش حاشیه‌نشینی در شهرها و ساماندهی بافت‌های حاشیه‌ای و نامناسب موجود
- ۷- تقویت و کارآمد کردن نظام مهندسی
- ۸- ایمن‌سازی و مقاوم‌سازی محیط شهری و روستایی
- ۹- رعایت هویت تاریخی و معنوی شهرها در توسعه و به‌سازی محیط شهری به‌ویژه شهرهایی از قبیل قم و مشهد
- ۱۰- سطح‌بندی شهرهای کشور و جلوگیری از افزایش و گسترش بی‌رویه کلان شهرها
- ۱۱- رعایت نیاز و آسایش جانبازان و معلولان در طراحی فضای شهری و اماکن عمومی.

ضرورت تدوین الگوی پیشرفت در برنامه پنجم

ابلاغیه مورخ ۱۳۸۷/۱۰/۲۱ مقام معظم رهبری درخصوص سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه خطاب به ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران:

«انتظار دارم در دوره پنج‌ساله آینده (برنامه پنج ساله پنجم توسعه) اقدامات اساسی برای تدوین الگوی توسعه ایرانی اسلامی که رشد و بالندگی انسان‌ها بر مدار حق و عدالت و دستیابی به جامعه‌ای متکی بر ارزش‌های اسلامی و انقلابی و تحقق شاخص‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی در گرو آن است، توسط قوای سه‌گانه کشور صورت گیرد.»

آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور

(تصویب‌نامه هیات وزیران (مورخ: ۷۶/۴/۲۲)

هیات وزیران در جلسه مورخ ۱۳۷۶/۴/۸ بنا به پیشنهاد شماره ۱۰۲/۷۹۶۲ مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱ سازمان برنامه و بودجه و به استناد اصل یکصد و سی و هشتم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور را به شرح زیر تصویب نمود:

ماده ۱- وزارت راه و ترابری، سازمان‌ها و شرکت‌های تابعه آن مکلفند، در قالب طرح‌های مصوب در دست اجرای خود، مشتمل بر کلیه راه‌ها، پایانه‌ها، پایانه‌های مرزی، فرودگاه‌ها، بنادر و ایستگاه‌های راه‌آهن، احداث مسجد یا نمازخانه مناسب را پیش‌بینی و در راه‌های موجود با استفاده از اعتبارات فصل راه و ترابری و سایر اعتباراتی که تامین خواهد شد، ترجیحاً در قالب مجتمع‌های خدمات رفاهی، نسبت به احداث مسجد یا نمازخانه مناسب اقدام نمایند.

ماده ۲- سازمان حمل و نقل و پایانه‌های کشور موظف است، طرح جامع احداث مساجد یا نمازخانه‌های بین راهی اعم از مکان‌یابی، طراحی و ساخت را با هماهنگی سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) تهیه نماید.

تبصره ۱- کلیه دستگاه‌های دولتی و غیر دولتی و اشخاص حقیقی و حقوقی، در صورت تمایل به ساخت مساجد یا نمازخانه بین راهی، موظف به رعایت طرح مذکور می‌باشند.
تبصره ۲- اداره، تعمیر و نگهداری مساجد موضوع این ماده به عهده وزارت راه و ترابری و سازمان‌ها و شرکت‌های تابعه آن می‌باشد.

ماده ۳- وزارتخانه‌های مسکن و شهرسازی و کشور مکلفند، به ترتیب در طرح‌های جامع و هادی شهرها، فضاهای مناسب را جهت احداث مساجد یا نمازخانه و امکانات جنبی آن پیش‌بینی کنند. زمین‌های واگذاری از طریق وزارتخانه‌های مسکن و شهرسازی و جهادسازندگی و شهرداری‌ها با اجازه دولت رایگان خواهد بود.

برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران

• ماده ۶:

به‌منظور توسعه فضاهای مذهبی فرهنگی و بهره‌گیری بهینه از بقاع متبرکه، گلزار شهدا و اماکن مذهبی و تثبیت جایگاه مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین پایگاه عبادی و تربیتی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اقدامات زیر انجام می‌شود:

الف- وزارت مسکن و شهرسازی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و شهرداری‌ها موظفند در طراحی و اجرای طرح‌های جامع تفصیلی شهری و هادی روستایی و شهرک‌ها و شهرهای جدیدالاحداث، اراضی مناسبی را برای احداث مسجد و خانه عالم پیش‌بینی و پس از آماده‌سازی، بدون دریافت هزینه و با حفظ مالکیت عمومی و دولتی در اختیار متقاضیان احداث مساجد قرار دهند.

ب- مالکان اماکن تجاری، اداری و خدماتی جدیدالاحداث موظفند نمازخانه مناسبی را در اماکن مذکور احداث نمایند. تأیید نقشه مجتمع‌های مذکور منوط به پیش‌بینی محل مناسب برای نمازخانه بر اساس دستورالعمل ابلاغی شورای عالی معماری و شهرسازی است.
ج- سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور و شهرداری‌ها موظفند نسبت به احداث یا اختصاص فضای کافی و مناسب برای مسجد یا نمازخانه در پارک‌های ملی و بوستان‌های شهری اقدام نمایند.

د- کلیه دستگاه‌های اجرایی، مراکز آموزشی، بیمارستان‌ها و مراکز درمانی، مجموعه‌های ورزشی، مجتمع‌های رفاهی، تفریحی و مجتمع‌های تجاری اعم از دولتی یا غیر دولتی، موظفند نسبت به احداث یا اختصاص و نگهداری فضای کافی و مناسب برای مسجد یا نمازخانه اقدام نمایند.

ه- وزارتخانه‌های راه و ترابری و نفت موظفند نسبت به احداث مسجد و نمازخانه در پایانه‌های مسافری و جایگاه‌های عرضه سوخت بین شهری و همچنین نگهداری و مدیریت مساجد و نمازخانه‌های مذکور از طریق بخش غیر دولتی اقدام نمایند.

و- به‌منظور ارتقاء کارکرد فرهنگی و هنری مساجد، برقراری عدالت فرهنگی و ترویج فرهنگ اسلامی و جذب جوانان و نوجوانان به مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مکلف است با رعایت موازین اسلامی ترتیبی اتخاذ نماید تا پایان برنامه، حداقل یک چهارم مساجد شهری و روستاهای بالای هزار نفر جمعیت برخوردار از کانون فرهنگی و هنری باشند.

تبصره ۱- واگذاری زمین رایگان برای احداث مسجد توسط شهرداری‌ها با اجازه شوراهای شهر یا وزارت کشور به قائم مقامی از شورای شهر خواهد بود.

تبصره ۲- وزارت جهاد سازندگی و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی موظفند در طرح‌های هادی روستاها، زمین مناسب را برای احداث مسجد یا نمازخانه پیش‌بینی نمایند.

ماده ۴- کلیه دستگاه‌های ارائه‌دهنده خدمات شهری موظفند، مجوز احداث و راه‌اندازی آن قسمت از واحدهای خدماتی متعلق به مسجد از قبیل (مرکز فرهنگی هنری، کتابخانه، خانه روحانی) را که درآمدهای آن به طور مستقیم صرف هزینه‌های جاری و عمرانی مسجد می‌شود، بدون اخذ وجه صادر نمایند. در مورد شهرداری‌ها عدم دریافت هزینه‌های صدور مجوز به تشخیص شورای شهر خواهد بود.

ماده ۵- کلیه دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط موظفند، نسبت به احداث و نگهداری مساجد یا نمازخانه در دانشگاه‌ها، پادگان‌ها، شهرک‌ها و مجتمع‌های بزرگ صنعتی، کشاورزی و تولیدی، خدماتی، مجموعه‌های رفاهی، مجموعه‌های ورزشی و پارک‌ها- حسب مورد- اقدام نمایند.

ماده ۶- وزارت مسکن و شهرسازی مجاز است، در شهرهای جدید از طریق شرکت عمران شهرهای جدید و در پروژه‌های آماده‌سازی بزرگ از طریق سازمان ملی زمین و مسکن و با بهره‌گیری از شیوه مشارکت و تامین بخشی از منابع ریالی مورد نیاز (که در بودجه سنواتی آن پیش‌بینی می‌شود) نسبت به احداث مسجد اقدام نماید.

تبصره ۱- هزینه‌های انجام شده از درآمدهای مشمول مالیات شرکت عمران شهرهای جدید و سازمان ملی زمین و مسکن کسر می‌شود.

تبصره ۲- تجهیز و نگهداری این مساجد بر عهده هیات‌های امناء، سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد، مراکز رسیدگی به امور مساجد) و سازمان اوقاف و امور خیریه- حسب مورد- می‌باشد.

ماده ۷- وزارتخانه‌های نفت، نیرو و پست و تلگراف و تلفن و شرکت‌های تابعه آن‌ها موظفند حق انشعاب آب، برق، گاز و هزینه مراسلات مساجد را به استثنای مراکز تجاری مربوط به صورت رایگان و هزینه مصرف مساجد را با نازلترین تعرفه محاسبه کنند.

ماده ۸- وزارت جهاد سازندگی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و سازمان اوقاف و امور خیریه موظفند، با استفاده از اعتبارات پیش‌بینی شده در بودجه‌های سنواتی و امکانات فنی و تجهیزات خود و کمک‌های مردمی با هماهنگی سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) نسبت به ساخت، بازسازی و زیبا سازی مساجد در مناطق مرزی و روستایی حسب مورد اقدام کنند.

تبصره- تعیین نقاط مورد نیاز ساخت مسجد به تشخیص کمیته‌ای مرکب از نمایندگان وزارت جهاد سازندگی و سازمان تبلیغات اسلامی و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و امام جمعه و فرماندار خواهد بود.

ماده ۹- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی موظف است، با استفاده از اعتبارات پیش‌بینی شده در بودجه سالانه خود، برای تکمیل و تعمیر و تجهیز مساجد کمک نماید.

ماده ۱۰- سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) و وزارت مسکن و شهرسازی (سازمان زمین و مسکن) موظفند، ضوابط لازم رعایه در مکان‌یابی، طراحی و به‌طور کلی الگوی ساخت، تعمیر و زیباسازی مساجد را تهیه و به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری برسانند. کلیه دستگاه‌های مذکور در این تصویب‌نامه و سایر دستگاه‌های صادرکننده مجوز ساخت مساجد، ملزم به رعایت مفاد آن می‌باشند.

تبصره- خدمات تحقیق و مطالعه فنی مورد نیاز جهت اجرای بند فوق بر اساس توافق فی ما بین صندوق عمران مساجد و سازمان ملی زمین و مسکن انجام خواهد شد.

ماده ۱۱- سازمان میراث فرهنگی کشور موظف است، نسبت به حفظ، احیا و مرمت مساجد قدیمی ثبت شده که جزو میراث فرهنگی کشور هستند، از محل اعتبارات پیش‌بینی شده در ردیف خاصی به این منظور با اولویت ویژه اقدام نماید.

ماده ۱۲- سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) موظف است، با همکاری سازمان تامین اجتماعی نسبت به طرح تامین اجتماعی خادمان مساجد اقدام و برای بررسی‌های بعدی به دولت ارایه کند.

ماده ۱۳- سازمان برنامه و بودجه موظف است، نسبت به پیش‌بینی اعتبار لازم در بودجه‌های سنواتی کشور به منظور کمک به مساجد اقدام کند و موارد یاد شده در این تصویب‌نامه را در موافقت‌نامه‌های مبادله شده با دستگاه‌های اجرایی منظور کند.

ضوابط و مقررات مکانیابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری

(مصوبه شماره ۳۰۰/۳۱۰/۳۰۶۷۶ مورخ ۸۷/۷/۶ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران)

در راستای تحقق وظایف محوله براساس بندهای الف و ب از ماده ۱۰۷ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و بنا به پیشنهاد معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی، شورای عالی شهرسازی و معماری در جلسه مورخ ۸۷/۵/۷ ضوابط و مقررات مکانیابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری را به شرح زیر تصویب نمود.

۱. مکانیابی مساجد در بخش‌های توسعه شهری:

با توجه به اینکه توسعه شهری دارای ساختار محله، کلان محله (ناحیه شهری) و منطقه شهری می‌باشند دستگاه تهیه‌کننده طرح‌های توسعه شهری مکلف است در ساختار هر یک از مراکز محلات یک مسجد محله‌ای در کنار سایر کاربری‌ها و خدمات

احداث مسجد را داشته باشد، ضروری خواهد بود.

* تبصره ۳: مساحت اراضی مساجد محله‌ای حدود ۵۰۰ متر مربع و مساحت اراضی مساجد کلان محله‌ای حدود ۱۰۰۰ متر مربع پیشنهاد می‌گردد.

* تبصره ۴: از این پس پیش‌بینی و مکانیابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری الزاماً متمایز از کاربری‌های فرهنگی خواهد بود.

۲. مکانیابی مساجد در شهرهای جدید:

دستگاه تهیه‌کننده طرح‌های جامع و تفصیلی شهرهای جدید مکلف به مکانیابی مسجد جامع شهر در اراضی با مالکیت دولتی و یا موقوفات مسجد و متناسب با سرانه مورد نیاز جمعیت افق طرح و در مرکز ساختار اصلی شهر است. ضمن آنکه مکانیابی مساجد محله‌ای، کلان محله‌ای (ناحیه شهری)، نیز تکلیف دستگاه تهیه‌کننده طرح جامع و تفصیلی شهر جدید همانند موارد مذکور در بند یک این مصوبه (مکانیابی مسجد در بخش‌های توسعه شهری) می‌باشد.

۳. مکانیابی مساجد در شهرک‌های مسکونی:

در تهیه طرح‌های مربوط به شهرک‌های مسکونی، نهاد، دستگاه و یا سازمان تهیه‌کننده طرح مکلف است متناسب با جمعیت‌پذیری شهرک در سال افق طرح و مطابقت طرح با سطوح شهری (محله، "ناحیه"، کلان محله، شهرک) حداقل یک مسجد در مرکز شهرک و مرتبط با ساختار اصلی در مجاورت سایر خدمات عمومی پیش‌بینی نمایند. بدیهی است که چنانچه جمعیت‌پذیری شهرک بیش از سه محله شهری باشد، نیاز به پیش‌بینی یک مسجد برای کل شهرک و نیز پیش‌بینی مساجد محله‌ای برای هر یک از محلات جز تکلیف طراحان و مجریان شهرک خواهد بود.

محله‌ای پیش‌بینی شده، مکانیابی و منظور نمایند. بدیهی است در چنین ساختاری مرکز محله ارتباط مستقیم با ساختار کلان محله (ناحیه شهری) خواهد داشت. - برای مراکز کلان محله‌ها (ناحیه‌های شهری) و مراکز مناطق نیز دستگاه تهیه‌کننده طرح‌های توسعه شهری مکلف به پیش‌بینی مکان احداث مساجد کلان محله‌ای (ناحیه شهری) و منطقه‌ای متناسب با ساختار سلسله مراتبی شهری خواهند بود. * تبصره ۱: در شهرهایی که مساحت مسجد جامع شهر موجود پاسخگوی نیاز نمازگزاران جمعه، اعیاد و مناسبت‌ها نیستند، احداث مسجد جامع جدید (مصلاهی) شهر در ارتباط با ساختار شهری از تکالیف دستگاه تهیه‌کننده در هنگام تهیه طرح‌های توسعه شهری می‌باشد.

* تبصره ۲: اولویت در مکانیابی مساجد احداثی در اراضی دارای مالکیت دولتی و با موقوفات مردمی جهت احداث مسجد، است. در صورتی که اراضی دارای مالکیت دولتی یا موقوفات مردمی در محل مورد نظر موجود نباشد، پیش‌بینی محدوده‌ای از بافت توسعه شهری که در صورت تملک بخشی از اراضی آن امکان

* تبصره ۱- در تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی و هادی توجه به محوریت مساجد از نظر کالبدی و ساختاری ضروری است.

* تبصره ۲- در مساجد جدیدالاحداث پیش‌فضا به‌عنوان تجمع افراد (جدا از مساحت مفید مسجد) و توسعه آتی پیش‌بینی شود.

* تبصره ۳- در مناطقی که از حسینیه‌ها زیاد استفاده می‌کنند، توصیه می‌شود که مساجد به‌صورت ترکیبی از مسجد و حسینیه پیش‌بینی شود.

۵. روستاها:

در طرح‌های هادی روستایی نهاد تهیه‌کننده طرح‌ها مکلف است متناسب با ویژگی‌های فرهنگی، قومی و میزان جمعیت روستا، اراضی مورد نیاز برای احداث حداقل یک مسجد در اراضی دولتی در ساختار اصلی روستا را مکان‌یابی نماید

۴. محوریت مسجد در تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی:

در بخش‌های موجود شهرها و به هنگام تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی دستگاه تهیه‌کننده، مکلف است ساختار فضایی شهر مورد نظر را به‌گونه‌ای تنظیم نمایند تا مساجد موجود و جدیدالاحداث با توجه به موقعیت و ایفای نقش شهری، مساحت و بعد مکان به‌عنوان مساجد محلات، مساجد کلان محله (ناحیه‌های شهری) و شهری منظور شوند. بدیهی است در صورتیکه مطالعات طرح نشانگر کمبود سطح سرانه مساجد در هر یک از تقسیمات شهری (محله، کلان محله "ناحیه") باشد، دستگاه تهیه‌کننده طرح جامع و تفصیلی مکلف به مکان‌یابی مساجد در اراضی با مالکیت دولتی و یا موقوفات مسجد متناسب با نیاز ساکنین و با اولویت توسعه فضاهای موجود در آینده است.

۷. الزامات شهرسازی:

۱-۷- تقویت محورهای دید (کریدورهای بصری) به مساجد در مکان‌یابی آن‌ها مورد توجه قرار گیرد.

۲-۷- ارتفاع ابنیه اطراف مساجد (حداقل تا سه پلاک) بایستی کمتر و یا هم ارتفاع مساجد پیش‌بینی شده باشد.

۳-۷- کاربری اراضی اطراف مساجد حتی‌الامکان از میان کاربری‌های هم خانواده با کاربری مساجد (فرهنگی، آموزشی و...) انتخاب شود.

۸. الزامات معماری مساجد:

۱-۸- در مساجد جدید الاحداث رعایت مقررات ملی ساختمان ایران الزامی است.

۲-۸- در طراحی مساجد جدید استفاده از الگوهای معماری تاریخی و فرهنگی کشور الزامی است.

و چنانچه جمعیت يك روستا مقیاس بیش از جمعیت سه محله مسکونی به نزدیکترین شهر مرکز آن شهرستان باشد، علاوه بر مسجد اصلی روستا، مسجد در مقیاس محله‌ای برای هر يك از محلات نیز پیش‌بینی و در طرح هادی منظور نماید. بدیهی است در بخش‌های توسعه کالبدی روستا، چنانچه این بخش‌ها مشمول پیش‌بینی جمعیت‌پذیری بیش از يك محله باشد، پیش‌بینی مسجد یا مساجد متناسب با جمعیت افق محله، از تکالیف نهاد تهیه‌کننده طرح خواهد بود. چنانچه در روستایی که ساکنین آن مسلمان می‌باشند مسجد وجود نداشته باشد در طرح‌های هادی روستایی نهاد تهیه‌کننده طرح‌ها مکلف است متناسب با ویژگی‌های فرهنگی، قومی و میزان جمعیت روستا، نسبت به ارائه پیشنهاد احداث يك مسجد در ساختار اصلی روستا اقدام نماید. پیشنهاد مذکور بایستی در اراضی دولتی و یا موقوفات اهالی برای احداث مسجد جا‌نمایی شود. چنانچه در محلات روستا مساجد محله‌ای موجود است در طرح توسعه روستا نیز به تناسب جمعیت افق محلات جدید مکان‌یابی مساجد محله‌ای در اراضی دارای مالکیت دولتی و یا موقوفات مسجد الزامی است.

۶. الزامات عمومی:

۱-۶- به منظور حفظ، اشاعه و توسعه علوم و فنون مرتبط با معماری مساجد نظیر کاشیکاری، گره‌چینی، مقرنس‌کاری و... استفاده از این مصالح در مساجد الزامی است.

۲-۶- وزارت مسکن و شهرسازی موظف است ظرف مدت ۴ سال نسبت به تدوین استانداردهای فضایی مساجد برای پهنه‌های اقلیمی پنج‌گانه ایران (اقلیم گرم و خشک، گرم و مرطوب، گرم و نیمه مرطوب، معتدل و سرد) اقدام و مراتب را به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران برساند.

راهبردها و معیارهای مکان‌یابی و برنامه‌ریزی مساجد

(بخش‌نامه شماره ۵۳۶۱ مورخ ۸۷/۱۱/۹ شرکت عمران شهرهای جدید)

جایگاه و نقش والا و ارزنده مساجد در شکل‌گیری هسته‌های مرکزی شهرهای کشور ما غیرقابل انکار است. متأسفانه توسعه شهرها و ساخت و سازها با احجام هندسی ناهمگون و کپی‌برداری‌های نسنجیده و معماری غیربومی، در روند شهرسازی و شهرنشینی کشور، باعث گردیده که شهرها به‌عنوان محیط کالبدی صرف و فاقد جاذبه‌های شهری و معماری بارز گردند. در این راستا اگرچه نقش عبادی و مذهبی مساجد حفظ گردیده، لیکن نقش مساجد به‌عنوان عاملی هویت بخش به فضاهای شهری رفته رفته کم رنگ‌تر شده است. رسالت شهرهای جدید برخلاف شهرهای موجود برطرف نمودن این نقیصه‌ها و نارسایی‌ها می‌باشد.

مساجد، این مکان‌های مقدس، جدای از ایفای نقش عبادی-مذهبی خود می‌بایست در شکل‌گیری بافت شهرهای جدید به مثابه نمادهای شاخص و هویت بخش مطرح باشند. پیگیری راهبردی‌های ذیل می‌تواند گامی در جهت مسجد محوری محسوب گردد.

الف- راهبردهای مسجد محوری:

۱. بازنگری در مکان‌یابی و استقرار مناسب مساجد و بناهای مذهبی در طرح‌های شهری
۲. برنامه‌ریزی در جهت استقرار کاربری‌های متناسب و سازگار در پیرامون مساجد به‌منظور تأمین هزینه‌های نگهداری و اداره امور مساجد
۳. تأکید بر نقش مساجد به‌عنوان عامل هویت بخشی در شهرها از طریق طراحی مناسب شهری
۴. بازنگری در نحوه واگذاری مساجد (اعم از زمین یا بنای ساخته شده) به افراد حقیقی یا حقوقی از طریق وقف.
۵. توجه ویژه به امور فقهی مرتبط با مساجد و بناهای مذهبی (حسینیه‌ها، تکایا، دارالقرآن‌ها) به طریقی که آیات و دیگر نوشتارهای مذهبی که به‌عنوان تزئین در نماهای بیرونی و داخلی مساجد درج میگردد قبلاً به تأیید کارشناس فقهی برسد.
۶. رعایت سلسله مراتب دسترسی‌های شهری با مساجد و بناهای مذهبی
۷. برنامه‌ریزی در جهت تشویق به مشارکت‌های مردمی از طریق هیات امنای در امور مساجد و دیگر بناهای مذهبی
۸. تدوین معیارها، ضوابط و مقررات معماری و شهرسازی مرتبط با مساجد و بناهای مذهبی

ب- معیارهای مکان‌یابی مساجد:

۱. با توجه به اینکه طرح‌های شهری براساس ساختار محله‌ای، ناحیه‌ای و منطقه‌ای شکل می‌گیرند، مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری مکلفند در ساختار هر یک از مراکز محلات یک مسجد محله‌ای را در کنار دیگر کاربری‌ها و خدمات محله‌ای پیش‌بینی و مکان‌یابی نمایند. بدیهی است در چنین ساختاری مرکز محله ارتباط مستقیم با ساختار کلان محله (ناحیه شهری) خواهد داشت.

- ۳-۸- مساجد بایستی با استفاده از مصالح بومی احداث شوند.
- ۴-۸- در احداث مساجد پیش‌بینی پارکینگ به میزان یک پارکینگ به ازای هر ۵ نفر از گنجایش شبستان اصلی الزامی است.
- ۵-۸- چنانچه جز برگزاری نماز و مراسم مذهبی از فضای مسجد برای انجام فعالیت‌های دیگر استفاده می‌شود رعایت عدم تداخل این عملکردها با نقش عبادی مسجد و انجام فرایض مذهبی ضروری بوده و پیش‌بینی فضاهای مورد نیاز این کاربری‌ها الزامی است.

- ۶-۸- احجام مربوط به بنای مساجد و نسبت فضای پر و خالی آن‌ها بایستی متناسب با نمونه‌های مشابه آن‌ها در بافت‌های فرهنگی و تاریخی شهر باشد.
- ۷-۸- ریخت کلی (مرفولوژی) مساجد بایستی از ریخت مساجد موجود در بافت‌های تاریخی و فرهنگی شهر تبعیت کند.

۹. بازنگری

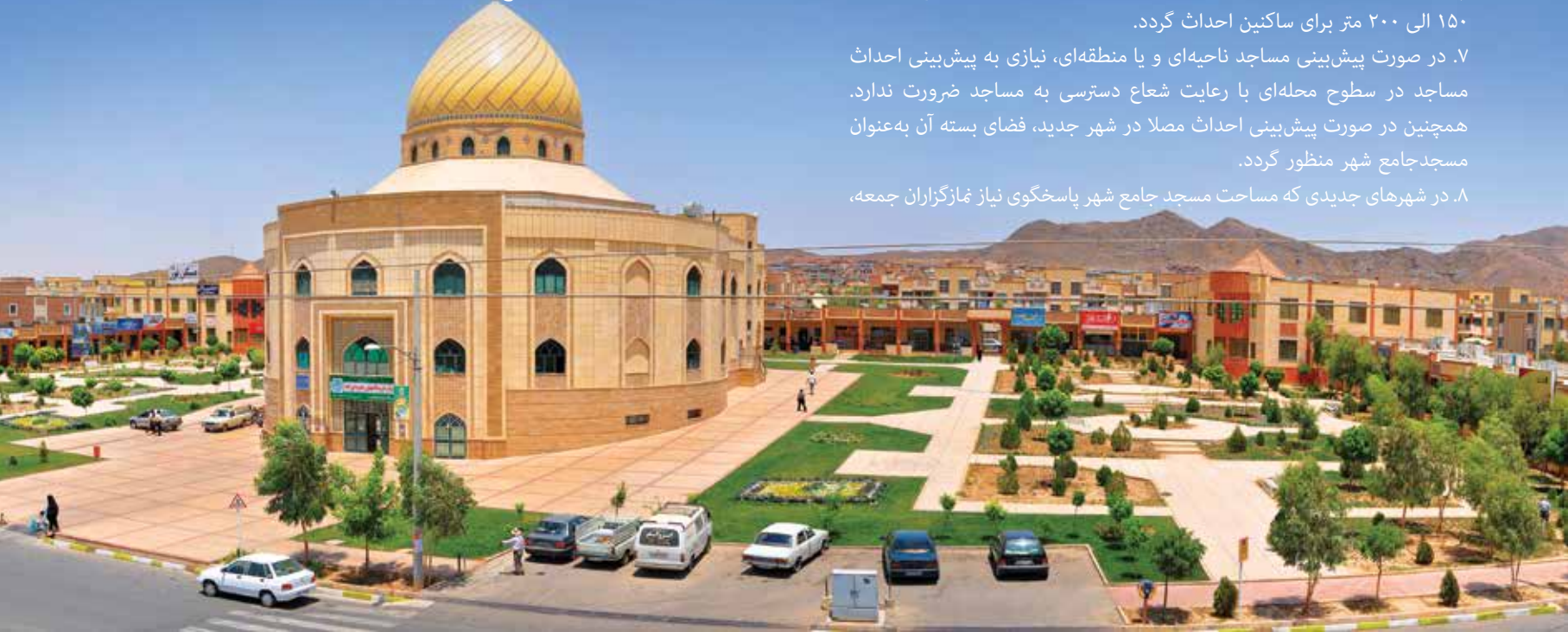
در صورت لزوم این مصوبه هر پنج سال یک بار قابل تجدید نظر، اصلاح و تکمیل خواهد بود. از جناب‌عالی خواهشمند است دستور فرمائید مراتب به نحو مقتضی به کلیه مراجع ذیربط استانی منعکس شود.

- تبصره: چنانچه تراکم جمعیت و شعاع دسترسی و توپوگرافی زمین ایجاب نماید، مکان‌یابی مسجد کوچک در تقسیمات زیر محله نیز با شعاع دسترسی مناسب پیش‌بینی گردد.
۲. برای مراکز نواحی و مناطق نیز مشاورین تهیه‌کننده طرح‌ها موظف به پیش‌بینی مکان احداث مساجد ناحیه‌ای و منطقه‌ای متناسب با ساختار سلسله مراتب شهری می‌باشند.
۳. از این پس پیش‌بینی و مکان‌یابی مساجد در طرح‌های شهری الزاماً متمایز از کاربری‌های فرهنگی خواهد بود.
۴. مساجد به مثابه عوامل هویت بخش شهر می‌بایست در محورهای دید بصری مکان‌یابی گردند.
۵. مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری مکلف‌اند در مکان‌یابی زمین مساجد به‌گونه‌ای عمل نمایند که ورودی اصلی مسجد منطبق بر محور قبله باشد. همچنین در طراحی مساجد، زاویه انحراف بنا در شبستان نسبت به جهت قبله رعایت گردد و زاویه قبله در تمامی نقشه‌های مساجد ثبت شود.
۶. باتوجه به اینکه شعاع عملکرد مساجد در ارتباط با قرارگیری آن‌ها در سطوح مختلف شهر متغیر می‌باشند، مشاورین تهیه‌کننده طرح‌ها موظفند شعاع دسترسی به مساجد در سطوح مختلف شهر را جهت لحاظ نمودن در طرح‌های شهری علی‌الخصوص در بازنگری طرح‌های جامع در دست تهیه بدین شرح رعایت نمایند: در سطح مسجد محله‌ای ۳۰۰ الی ۴۰۰ متر در سطح مسجد ناحیه‌ای ۵۰۰ الی ۷۵۰ تبصره: تا مرحله شکل‌گیری کامل محله، چنانچه ضرورت ایجاب کند، فضای مذهبی چندمنظوره (منازخانه، حسینیه، تکایا، دارالقران) به‌صورت موقت با شعاع دسترسی ۱۵۰ الی ۲۰۰ متر برای ساکنین احداث گردد.
۷. در صورت پیش‌بینی مساجد ناحیه‌ای و یا منطقه‌ای، نیازی به پیش‌بینی احداث مساجد در سطوح محله‌ای با رعایت شعاع دسترسی به مساجد ضرورت ندارد. همچنین در صورت پیش‌بینی احداث مصلای در شهر جدید، فضای بسته آن به‌عنوان مسجد جامع شهر منظور گردد.
۸. در شهرهای جدیدی که مساحت مسجد جامع شهر پاسخگوی نیاز نمازگزاران جمعه،

- اعیاد و دیگر مناسبت‌های مذهبی می‌باشند احداث مصلای در شهر پیشنهاد نمی‌گردد.
۹. مشاورین تهیه‌کننده طرح موظف‌اند مساجد را به‌گونه‌ای مکان‌یابی نمایند که ورودی اصلی آن‌ها تا حد امکان به لحاظ دسترسی با شبکه‌های حائز اهمیت بیشتر، در ارتباط قرارگیرد.
۱۰. مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری موظفند مساجد را به طریقی مکان‌یابی نمایند که حتی‌المقدور محور ورودی مساجد به سمت قبله باشد.

پ- معیارهای برنامه‌ریزی مساجد:

۱. مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری مکلف‌اند به ازای هر محله شهری در شهرهای جدید یک مسجد پیش‌بینی و مکان‌یابی نمایند.
۲. با توجه به جمعیت هر محله مشاورین تهیه‌کننده طرح‌ها موظف به رعایت معیارها و ابعاد بندهای ذیل (۴ و ۳) و محاسبه آن در تعیین مساحت مساجد با منظور نمودن حداکثر ۱۰ درصد از جمعیت هر محله می‌باشند. (به‌طور مثال اگر جمعیت محله مورد نظر ۵ هزار نفر باشد مشاور تهیه‌کننده طرح می‌بایست برنامه‌ریزی خود را جهت احداث مساجد برای ۵۰۰ نفر از ساکنین آن محله انجام دهد).
۳. به ازای هر نفر نمازگزار در طراحی مساجد محله‌ای مساحت ۱/۲۵ مترمربع اعیان (زیربنا) که از آن به میزان ۰/۸۵ مترمربع به شبستان و ۰/۴ متر مربع به سایر فضاهای جانبی اختصاص داده شود همچنین ۲/۵۰ مترمربع به ازای هر نفر نمازگزار عرصه (زمین) در نظر گرفته شود.
۴. مشاورین تهیه‌کننده طرح‌ها موظف می‌باشند علاوه بر عرصه مسجد، به ازای

سطح سرانه مساجد با عدم رعایت موارد آورده شده در بندهای فوق‌الذکر مواجه گردیدند، پیشنهاد می‌گردد در اراضی متعلق به شهر متناسب با نیاز ساکنین، مساحت و ابعاد مساجد را پیش‌بینی و محاسبه نمایند.

۸. مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری موظفند ضمن رعایت تمامی بندهای فوق، مصوبه شماره ۳۰۰/۳۱۰/۳۰۶۷۶ مورخ ۸۷/۰۷/۰۶ شورای عالی شهرسازی و معماری ایران (به‌پیوست) را نیز لحاظ نمایند.

۹. مدیران عامل و مدیریت واحدهای معماری و شهرسازی و فنی و اجرایی مکلفند تمامی طرح‌های تهیه شده مساجد که عملیات ساختمانی آن آغاز نگشته است را جهت بررسی کارشناسی به شرکت مادر تخصصی ارجاع نمایند.

هر نفر نمازگزار حدود ۰/۴ مترمربع زمین جهت ایجاد پارکینگ و فضای باز در کنار مساجد پیش‌بینی و منظور نمایند.

۵. در صورت برنامه‌ریزی به‌منظور احداث مساجد در سطح ناحیه شهری و کل شهر به اعداد مذکور در بند ۳ و ۴ به میزان ۲۰ درصد در مساجد ناحیه‌ای، ۳۰ الی ۵۰ درصد به مساجد جامع شهر اضافه خواهد شد.

۶. در طراحی مساجد، مشاورین تهیه‌کننده طرح موظفند متناسب با ابعاد مساجد و جمعیت نمازگزار در مقابل ورودی اصلی به مسجد، محوطه‌ای را به‌عنوان پیش‌فضا پیش‌بینی نمایند.

۷. در صورتی که مشاورین تهیه‌کننده طرح‌های شهری، پس از انجام مطالعات در

عناصر و اجزای کالبدی مساجد کهن ایرانی

۱- ورودی- دسترسی (فضای نیمه باز):

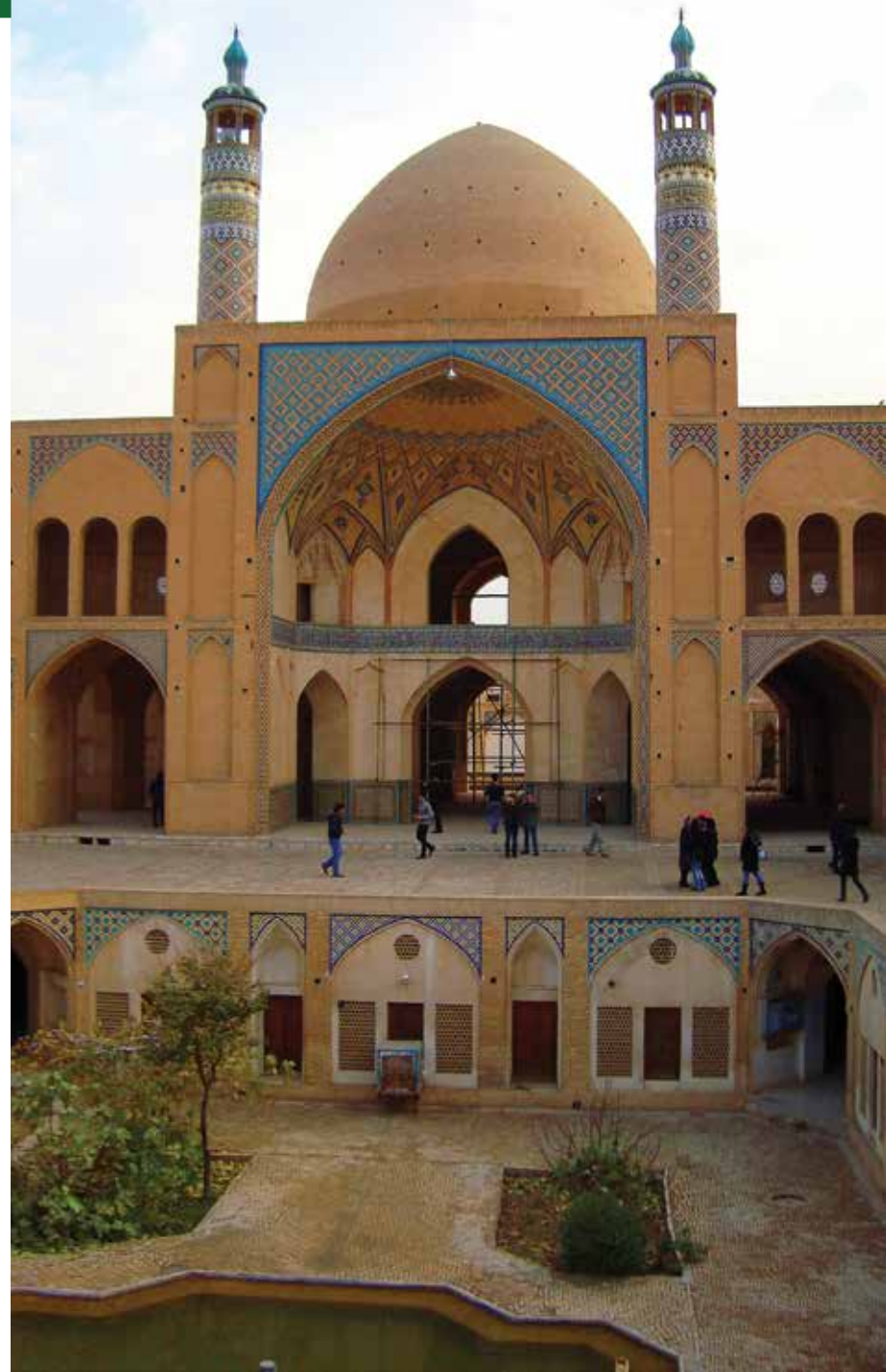
ورودی مسجد آغاز یک دعوت است. مسجد محل تسلیم و سجود است و بازار و کوچه و خیابان محل طغیان ذهن. لذا وقتی که به محل قرارگیری یک مسجد توجه می‌کنیم در می‌یابیم که ورودی مسجد با هویت خاص خود را مطرح می‌کند. گاهی به کمک یک فرورفتگی حجمی در متن عبور از محیط- گاهی به رنگ کاشی و تزئینات متفاوت از محیط و گاهی نیز با ارتفاع سردی بس بلند که دعوت مننده عابری است به درون، عابری که درگذر از بازار یا محله کم کم به گم گشتگی ذهن رسیده است پس هنگامی که به مسجد می‌رسد از فرورفتگی ورودی مسجد و یا بلندای قامت سردر بر او اثر می‌گذارند تا همه امیال و پراکندگی‌های ذهنیش را سامان داده و طغیان ذهن او را به وحدت فک تبدیل کنند. اینک او به ورودی مسجد پناه می‌برد، که با تناسبها و تزئینات خاص خود آدمی را از رها بودن آزاد می‌سازد. آن هم با رنگ‌های آرام و پاک و ترکیبات لاجوردی و آبی و آگر، با خط نوشت‌هایش که به انعکاس تجریدی ملکوت نشسته است.

۲- هشتی (کریاس):

بعد از ورودی فضای نیمه باز هشتی قرارداد (فضای بسته). هشتی در سلسله مراتب جایگیری خود همواره بعد یا قبل از یک فضای نیمه باز قرار دارد. (نسبت به ورودی بعد از آن و نسبت به دالان و ایوان، قبل از آن) در این فضای بسته فرصتی به دست می‌آید تا انسان تمامی حواس خود را متمرکز کند، محیط بیرون را فراموش سازد و تنها به یک نقطه و یک موضوع یعنی "ذات یکتا" فکر کند. فرم هشتی که همان هشت ضلعی منتظم می‌باشد دو مربع مساوی است که بر روی هم ۴۵ درجه دوران پیدا کرده‌اند. البته فرم‌های دیگر هشتی در معماری سنتی ما وجود دارد، اما فرم ذکر شده متداول‌تر می‌باشد.

۳- دالان:

از این به بعد با تغییر محیط افکار نیز تغییر می‌کند و ناظر آماده رفتن به سمت صحن (حیاط) می‌شود. از داخل هشتی نمی‌توان مستقیماً به سمت حیاط (صحن) راه یافت، بلکه ابتدا از روزنه‌ای در مقابل با یک تصویر کلی از صحن به ناظر ارائه می‌شود، سپس او را از طریق یک یا دو دالان به سمت حیاط هدایت می‌کنند. علت اصلی اینکه نمی‌توان مستقیماً به صحن راه یکی حفظ سلسله مراتب و احترام و دیگری ایجاد نوعی ابهام فضائی می‌باشد که در غیر این صورت هیچ اثری بر ذهن شخص نخواهد گذشت. به همین خاطر در معماری مسجد که همواره باید یک رابطه تأثیر و تأثری متقابل بین انسان و فضا برقرار باشد، بعد از ارائه یک منظر یا دید از صحن، دسترسی مستقیم عابر به صحن را تا حدی منحرف کرده سپس او را به وسیله دالان‌هایی که در دو طرف هشتی قرارداد به سمت حیاط هدایت می‌کنند.

۴- حیاط، صحن (میانسرا):

صحن مسجد نیز فضائی باز است اما متفاوت با فضای بیرون از مسجد. در اینجا نیز توجه با ارتباط فضاها با ارزش‌های متفاوت به یکدیگر قابل بررسی است. دور تا دور حیاط یا صحن را تعدادی رواق فرا گرفته است و در پشت این رواق‌ها بعضاً حجره‌هایی قراردرد (اتاق طلاب- شبستان‌های فرعی یا فضاهای جانبی مسجد) به هر حال رواق فضائی است نیمه باز و حجم پشت آن فضائی است بسته. رواق‌ها و ایوان‌ها در واقع عناصری هستند که سنگینی حجم پشت خود را برای ارتباط به صحن تا حدودی شکسته و تعدیل می‌کنند تا دسترسی به آن را مطلوب سازند و از اینجا پا به حیاط می‌گذاریم.

۵- حوض، آب نما:

هنگامی که وارد حیاط می‌شویم علاوه بر همه عناصر معماری اطراف آن، در وسط و نقطه عطف یک حوض یا آب نما خواهیم دید. چرا آب را درست در این نقطه مطرح کرده‌اند؟ آیا تنها وسیله‌ای برای وضو ساختن است یا موضوعی برتر و بالاتر؟ در قرآن مجید آیات بسیاری وجود دارد که در آن‌ها ارزش‌های خاصی برای آب بیان شده است. اینجاست که در وسط یک حیاط تفتیده از آفتاب داغ و گرمای سوزنده و زمین خشکیده و عطش ناشی از آن به حوض و به آب محتاجیم و آب معنی پیدا می‌کند. آب مظهر پاکی و طهارت است. و وضو که از اعمال قبل از عبادت مسلمین می‌باشد از کلمه ضیاء به معنی روشنائی است.

۶- پیشان مسجد (ایوان):

بعد از وضو و تطهیر در ادامه مسیر خود به سوی شبستان می‌رویم تا نماز بگزاریم. در فاصله بین حیاط و گنبدخانه واسطه دیگری وجود دارد که به صورت راهی بس بزرگ و راحت است: ایوانی با قامتی بلند و عمقی وسیع (پیشان مسجد) که همه صحن را به سوی خود می‌خواند. (اهدنا الصراط‌المستقیم). آنجا که هشتی بود، در راهرو (دالان) به دنبال سُبُل (راه‌های فرعی متعدد) می‌گشت چرا که در ابتدای منظر به سوی لقاءالله قرار داشت و اینک که از وابستگی به دنیا فارغ شده است از سبیل گذشته در آستانع صراط (پیشان مسجد) و تنها مسیر مستقیم به سوی خدا ایستاده است. بعد از صراط نیز لقاء خواهد بود لذا، معمار مسلمان و هنرمند کالبدی را برای تجلی دو جلوه صراط و لقاءالله (کمال مطلق) برگزیده است. که یکی پیشان مسجد (ایوان اصلی سمت قبله) و دیگری گنبدخانه مربع شکل است که گویی خانه کعبه را به‌عنوان الگوی خود انتخاب کرده است و می‌دانیم که خانه کعبه مظهر لقاءالله است در زمین.

۷- رواق:

فضاهای نیمه‌بازی که اطراف صحن یا حیاط مساجد را احاطه می‌کرده و ضمن اینکه یگانگی فضای مسجد را مخدوش نمی‌کند فضائی آرام- خلوت و خاص را برای افراد جهت عبور یا عبادت فراهم می‌کرده است در معماری مساجد کهن به جز چند مورد مانند مسجد جامع یزد رواق دیده نمی‌شود.

۸- گنبدخانه- شبستان:

هنگامی که در صراط قرار گرفتیم و سالک راه گشتیم دیگر می‌توانیم امید به لقا داشته باشیم. آنجا که گنبدخانه یا شبستان به راز و نیاز با خداوند خواهیم پرداخت. خداوند کیست؟ "کمال مطلق" لایتناهی، بی هیچ حرکتی چرا که حرکت لازمه موجود مادی و ناقص است تا با تلاش به سوی کمال خود را نیز به سمت کامل شدن سوق دهد. اینک که می‌خواهیم خود را به مطلق لایتناهی وصل کنیم و از نسبی بودن به کمال روی آوریم و با سلوک عابدانه خود ادامه دهیم؟

با مطالعه و بررسی در معماری گذشته در می‌یابیم که شکل مربع به دلیل سکون و آرامش و تعادل کامل، پلان اصلی گنبدخانه‌های مساجد بوده است. مربع و حجم مکعب همان الگوئی است که حضرت ابراهیم در ساخت خانه کعبه و اجزای گنبدخانه به شرح ذیل می‌باشد.

۱-۸-۸- گنبد:

سقف و پوشش نهائی گنبدخانه به دلایل سازه‌ای و اجرای دهانه‌های بیشتر و دلائل فرمی بخ صورت گنبد اجرا شده‌اند. نباید فراموش کرد که سابق گنبد به پیش از اسلام بر می‌گردد (چهار طاقی نیزار کاشان- کاخ فیروزآباد- کاخ بیشاپور- کاخ سروستان) اما توجه به معنای منحنی و قوس، رابطه گنبد و فضای زیر آن- نحوه شکل‌گیری آن از زمین تا به رأس، رنگ‌های استفاده شده برای رنگ‌آمیزی که نقوش مستور کننده آن روزنه‌های تعبیه شده در آن و... همگی به قدری پیچیده و پر راز و رمز هستند مه سابقه و نقش سازه‌ای آن را تحت الشعاع قرار می‌دهند. گنبد سمبل آسمان است و اصولاً به دلیل انحنایش نشانه روح و عالم مجردات تلقی می‌شود. مجردات به هنگام تصور یا تجسم آن‌ها به صورت خطوط منحنی و احجام کروی به ذهن متبادر شده و یا در جان مادی تظاهر می‌کنند. دایره از قدیم الایام در جوامع بشری تمثیلی از جهان روحانی بوده است. فرم قوس‌های اسلامی (جنافی) و نحوه شکست قوس و نقطه اوج آن‌ها به نحوی است که اشاره به وحدت اخدی خداوند دارد و این فرم در جای جای مساجد کهن دوران اسلامی وجود دارد.

۲-۸-۸- محراب:

جهت‌گیری نماز به سمت قبله و خانه کعبه است. برای نشان دادن این سمت همواره سعی شده است تا ضمن حفظ بی‌جهتی فضای گنبدخانه یا شبستان تنها با تغییر مختصری در یک وجه آن، بی‌جهتی درونی را به یک جهت جدید به سمت قبله هدایت کند لذا محراب ساخته می‌شود.

محراب یعنی محل حرب، آنجا که برای رزمی بزرگ با شیطان آماده می‌شویم. در این مکان امام جماعت باید پائین‌تر و یا حداکثر در سطحی مساوی با سایرین قرار گیرد. کل مسجد و همه ویژگی‌های آن در محراب خلاصه می‌شود. محراب محاط شده در آیات قرآنی با خط خوش است که برای وصول به حضرتش راهی به جز عمل به آیات قرآنی نیست. فرم‌ها و رنگ‌های عناصر محراب (همچون سایر عناصر مسجد) فرم‌های انتزاعی هستند که القاء‌کننده آرامش و سکونند و نه محرک و مهیج و کاذب.

۹-۹- منار و گلدسته:

در معماری مساجد منار به‌عنوان محل اذان و هم به‌عنوان نشانه شهری استفاده شده است. "پروفسور آندره گدار" معتقد است منار از اعراب به ایران نفوذ کرده است، در حالیکه قبل از پیدایش منار در سرزمین‌های اسلامی منار در مملکت ایرانی به کار می‌رفته است که نمونه بارز آن منار فیروز آباد دوره ساسانی می‌باشد، که نقش میل و راهنما داشته است. گاز مجموعه تواریخ چنین بر می‌آید که احداث منار به‌صورت کنونی نخستین بار بعد از اسلام و در زمان خلافت امویان صورت گرفته است. از مناره‌های اولیه ایران بعد از اسلام آثاری بر جای نمانده است و مناره مسجد تاریخانه دامغان که در قرن دوم هجری ساخته شده است با پایه‌ای چهار ضلعی از خشت و گلی بوده که پس از چندین سال منهدم شده و مناره کنونی در کنار آن ساخته شده است. دوره سلجوقیان را می‌توان دوران درخشان معماری ایران به خصوص در احداث مناره به حساب آورد که آثار آن در جای جای این سرزمین گسترده است. در دوره مغول (ایلخانی) مناره‌ها از قسما پائین تا لب ایوان در بنای مسجد مخفی شدند و در حقیقت از روی بام مجاور ایوان آغاز می‌شد و در دوره تیموریان به‌صورت آشکارا در کنار ایوان با آن و یا جدا

۲- بدنه یا ساقه:

شکل فرم بدنه مناره ممالک اسلامی متفاوت و دارای نوع زیاد است و با توجه به ذوق و ابتکار معماران هر ناحیه به طور گوناگون جلوه گر شده است. برای مثال مناره مساجد اولیه دوره عباسی در بین‌النهرین مخروطی شکل با پله‌های مارپیچ بیرونی بوده است.

۳- تاج یا مأذنه منار:

بدنه منار در نقطه گلوگاه به وسیله چند رشته مقرنسکاری و یا پیش‌آمدگی مقعدگونه مانند گل نیلوفر یا گل شیپوری باز شده با افزایش مقطع عرضی به صورت دایره یا چند ضلعی در می‌آید. این مقطع به دست آمده نعلبکی منار را که جایگاه مؤذن است به وجود می‌آورد. دیوارهای منار در وسط تاج یا جایگاه مؤذن بسیار باریک شده و به صورت ستون موزونی درآمده و از سرپوش تاج نیز خارج می‌شود و گاه به ارتفاع ۲ یا ۳ متر بالاتر از سقف تاج منار ادامه می‌یابد. برای جلوگیری از سقوط مؤذن معمولاً در اطراف جایگاه دیواری کوتاه یا نرده‌ای مشبک انوان گره‌بندی زیبا و استادانه به کار رفته که زیبایی خاص به منار می‌بخشد. ناگفته نماند که سرپوش یا سقف تاج منار نیز با اشکال مختلف و فرم‌های متعدد جلوه‌گر می‌شود.

از آن احداث می‌گردید و تزئینات آن کاشیکاری معقلی بود. از نمونه دوران تیموری مناره‌های مسجد گوهرشاد مشهد و از نمونه مناره‌های ایلخانی مسجد جامع مظفری کرمان و مسجد جامع اشترجان می‌باشند. در دوره صفوی و عصر طلائعی هنر معماری ایران احداث منار برعکس دوره تیموری دوباره به بالای ایوان‌ها صورت گرفت و با انواع کاشی معرق آراسته گردید. مسجد امام و مدرسه چهارباغ اصفهان زیباترین مناره‌های این دوره را به نمایش می‌گذارند. در دوره قاجار، معماری مناره رو به افول رفت. و به جز چند اثر فاخر مانند مسجد سپهسالار بقیه مناره‌ها بیشتر به صورت کوتاه ترجیح داده شدند.

معماری منار:

به طور کلی مناره از سه قسمت پایه- ساقه (بدنه) و کلاه یا تاج تشکیل شده است.

۱- پایه:

از آنجا که مناره با ارتفاع زیادی و مساحت کم زیربنا، فشار زیادی را بر سطح قاعده خود تحمیل می‌کند و هرگونه سستی در پایه‌ها باعث انهدام و فروریختن بنا می‌گردد. به همین جهت برای استحکام و اطمینان بیشتر زمین را تا جایی که به زمین سخت برسد حفر کرده سپس با شفته و سنگ آن را پر و مستحکم می‌ساختند، آنگاه پایه اصلی منار را با سنگ و آجر بنا می‌کردند.

مناره‌های منفرد و زوجی:

از مناره‌های به جای مانده از دوران قبل از اسلام با پلان‌های مربع چون منار فیروزآباد و منار نورآباد رو به رو هستیم لیکن بعد از اسلام مناره‌ها عموماً مدور ساخت شد. در بدو امر این مناره‌ها در نقشه مساجد مستقر نبودند. همچون برج‌های مجزائی فاقد محل معین دمج مسجد عمل می‌کردند. بدین ترتیب که از قرن اول تا قرن پنجم منار به صورت منفرد و گاه وصل به بنا و گاه با فاصله از بنا ساخته می‌شد و یا احداث بنا یا مسجد در اطراف منار در دوره‌های بعد صورت می‌گرفت. از نمونه اول یعنی منار منفرد می‌توان به منار خسرو گرد، منار سلجوقی سمنان، از نمونه یعنی منار متصل به بنا منار ارسلان جاذب و میل قاسم‌آباد در سیستان و بلوچستان اشاره کرد. مناره‌های ایران را می‌توان به دو دسته منفرد و زوجی تقسیم کرد.

الف) مناره‌های منفرد:

این دسته از مناره‌ها دارای بدنه‌ای بلند و کشیده می‌باشند که از نظر تنوع و فرم به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱- مناره‌های استوانه‌ای:

مناره‌های استوانه‌ای که به جز معدودی، اغلب دارای بدنه‌ای ساده و یا دارای تزیینات اندک مانند منار مسجد جامع تفرش.

۲- مناره‌های مخروطی:

این نوع مناره‌ها غالباً کشیده و به صورت مخروط ملایم و

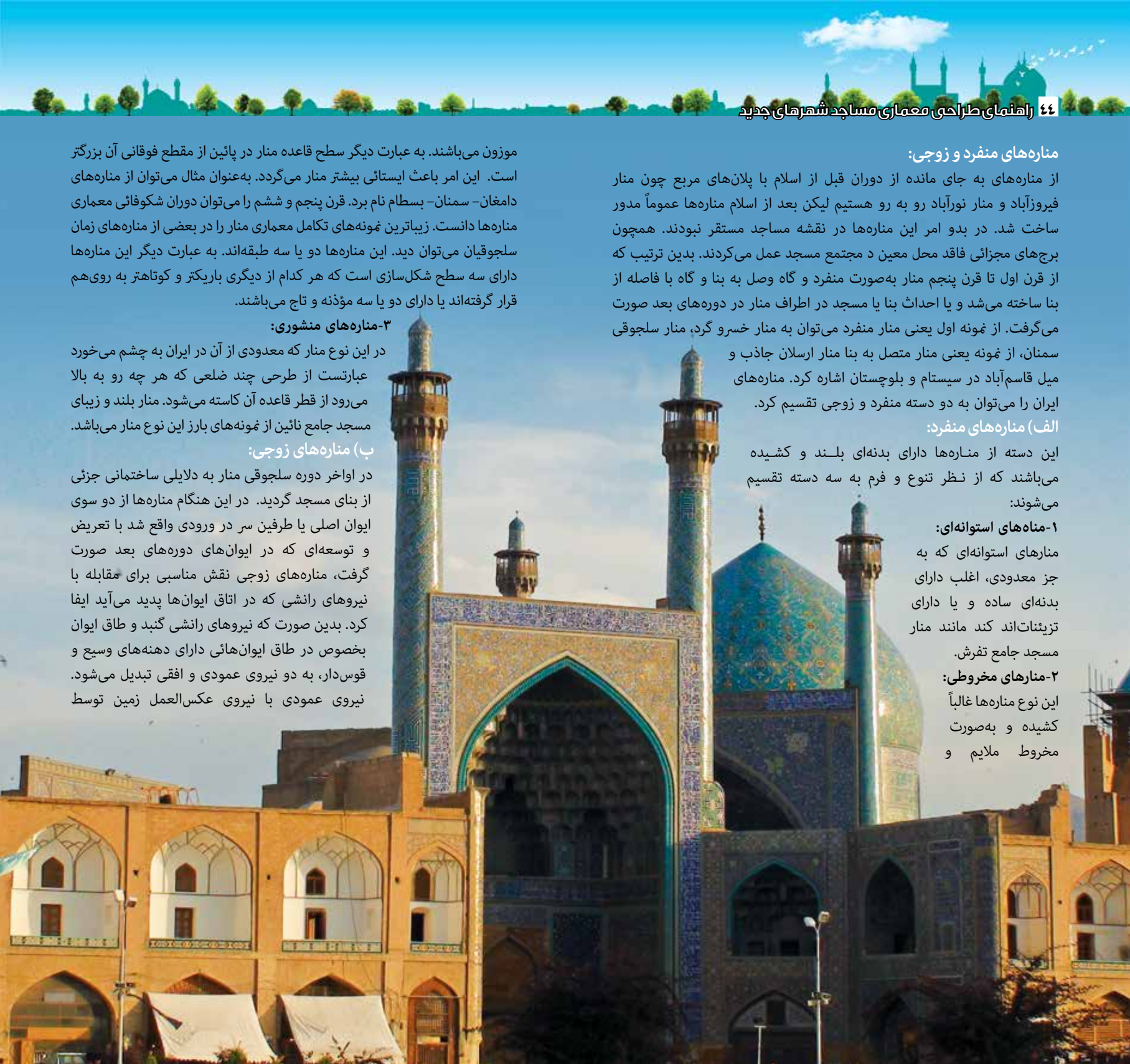
موزون می‌باشند. به عبارت دیگر سطح قاعده منار در پائین از مقطع فوقانی آن بزرگتر است. این امر باعث ایستائی بیشتر منار می‌گردد. به‌عنوان مثال می‌توان از مناره‌های دامغان- سمنان- بسطام نام برد. قرن پنجم و ششم را می‌توان دوران شکوفائی معماری مناره‌ها دانست. زیباترین نمونه‌های تکامل معماری منار را در بعضی از مناره‌های زمان سلجوقیان می‌توان دید. این مناره‌ها دو یا سه طبقه‌اند. به عبارت دیگر این مناره‌ها دارای سه سطح شکل‌سازی است که هر کدام از دیگری باریکتر و کوتاهتر به روی هم قرار گرفته‌اند یا دارای دو یا سه مؤذنه و تاج می‌باشند.

۳- مناره‌های منشوری:

در این نوع منار که معدودی از آن در ایران به چشم می‌خورد عبارتست از طرحی چند ضلعی که هر چه رو به بالا می‌رود از قطر قاعده آن کاسته می‌شود. منار بلند و زیبای مسجد جامع نائین از نمونه‌های بارز این نوع منار می‌باشد.

ب) مناره‌های زوجی:

در اواخر دوره سلجوقی منار به دلایلی ساختمانی جزئی از بنای مسجد گردید. در این هنگام مناره‌ها از دو سوی ایوان اصلی یا طرفین سر در ورودی واقع شد با تعریض و توسعه‌ای که در ایوان‌های دوره‌های بعد صورت گرفت، مناره‌های زوجی نقش مناسبی برای مقابله با نیروهای رانشی که در اتاق ایوان‌ها پدید می‌آید ایفا کرد. بدین صورت که نیروهای رانشی گنبد و طاق ایوان بخصوص در طاق ایوان‌هایی دارای دهنه‌های وسیع و قوس‌دار، به دو نیروی عمودی و افقی تبدیل می‌شود. نیروی عمودی با نیروی عکس‌العمل زمین توسط

معماران مسلمان در جهت شفاف سازی مساجد و سیر ماده به روح از گچ‌بری، گل‌بری، کاشیکاری ایجاد نقش بر آجر، خوشنویسی و ایجاد روزنه در سطح و بازی با نور استفاده می‌کردند. در مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان نمونه‌های عالی کاشیکاری شامل معرق و معقلی و استفاده از خط ثلث در کتیبه‌های دور محراب و گنبد و بازی با نور زیر گنبد به‌عنوان یک نمونه عالی قابل بررسی می‌باشند.

۱۱- فضاهای جانبی:

الف) مقصوره:

فضائی محصور در گنبدخانه یا شبستان اصلی که به‌منظور ایجاد امنیت برای امام و اشخاص سرشناس در مسجد ساخته می‌شده است.

ب) طنبی (شبستان جانبی):

سرپوشیده‌های کشیده که بیشتر یک دهانه بزرگ در میان و چند ایوانچه یک یا دو اشکوبه یا کمرپوش در دو سو داشته و جای شایسته‌ای برای برگزاری نماز بوده است.

ج) پیشخان (جلوخان):

در بیرون مسجد و در پیش‌گاه آن قرار داشته و بیشتر ساختمان‌های وابسته مسجد نیز به آن می‌پیوسته است. گاهی در پیش درگاه مسجد آب‌نما نیز ساخته می‌شده است. (مسجد جامع ورامین)

د) سرداب (شبستان زیرزمینی):

که در بعضی مواقع از سال برای برگزاری نماز از آن‌ها استفاده می‌شده است.

پایه‌های خنثی می‌گردد. برای کاستن نیروهای افقی از اجزای تظاهری مانند منار که ایجاد یک نیروی اضافی می‌کند استفاده می‌شود. در عین حال با توجه به اهمیت قرینه‌سازی در معماری ایران به زیبایی سر در نیز می‌افزاید.

به جاست که از مناره‌های بارگاه حضرت رضا (ع) نام ببریم که وضع آن‌ها به هیچ یک از مناره‌های مساجد و مشاهد مشرفه شبیه نیست زیرا مناره‌های جفت معمولاً در دو طرف ایوان و در دو طرف گنبد ساخته شده‌اند. چنانچه ایوان و گنبد در وسط آن‌ها قرار دارند ولی این دو گلدسته در طول شمالی گنبد قرار دارند ولی این دو گلدسته در طول شمالی گنبد قرار دارند و عرض صحن عتیق فاصله میان آن‌هاست. بدین ترتیب که منارها درست در وسط ایوان‌های شمالی و جنوبی صحن قرار گرفته‌اند. و مسافران و زواری که از طرف جنوب شهر وارد شهر می‌شوند از دور گنبد را در میان دو گلدسته می‌بینند و این حاکی از دقت معماران آن زمان بوده است. ارتفاع مناره از کف صحن ۴۰/۵ متر و پیرامون خارجی آن ۱۳ متر و نمای بیرون مذهب می‌باشد.

۱۰- تزئینات:

مسجد عبادتگاهی است که خانه خدا است. فضا و عناصر آن باید صفات خدا را بر مبنای احدیت و صفات جلالیه و جمالیه و عدل منعکس سازند و اشکال و فرم‌ها این معانی را القاء کرده و در ربط با این معناها قرار گرفته و جنبه قوسی پیدا کنند. بورک‌ها می‌گویند که هنر اسلامی به‌ویژه در آنجا که با مکان‌های عبادت حضرت حق مربوط می‌شود فضائی را می‌آفریند که در آن عبادت حق آن چنان که شایسته است انجام پذیرد. فضائی که بر رحمت فرشتگان گشوده و در مقابل وسوسه‌های تاریک شیطانی بسته است.

ه) مهتابی:

فضای بدون سقفی است که بالاتر از سطح حیاط و یا در پشت بام قرار می‌گیرد. این فضا معمولاً از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است» (تصاویر رو به رو مربوط به مسجد سید اصفهان می‌باشد که در زمان قاجار بین سال‌های ۱۲۴۹ تا ۱۳۷۰ هجری قمری ساخته شده است.)

و) برف‌انداز:

فضائی باز در میان یا اطراف مسجد و محل پائین ریختن برف پشت بام‌ها بوده است. (ز) منبر:

وجود منبر در مساجد جامع به‌عنوان جایگاه ایراد خطابه ضروری بود تا آن اندازه که برای مسلمانان نشانه‌ای بود از حومت الهی و فرم آن به یکی از نخستین شکل‌های نماد اسلام انجامید که سازندگان آن تمام وقت خود را در ساخت اشکال زیبا و سنتی آن به خرج می‌دادند.

ح) پادیاو:

در ایران زمین از دیرین روزگار در پیش نیایشگاه (و بیرون از آن) جایی برای شست و شو فراهم می‌کردند که نیایشگر و نمازگزار پیش از آنکه به نیایشگاه درآید پلیدی‌ها را از خود بزدايد و با شستن اندان و سر و تن و پوشیدن جامعه پاکیزه و بستن پنام آماده نیایش شود.

در میان دین‌های آسمانی و آئین‌های یکتاپرستی دین راستین خدا (اسلام) بیش از همه و همه جا برپاکیزگی پای فشرده است و بگروندگان اندرز داده است که همیشه خود را پاکیزه نگهدارند. بزرگان دین و همکیشان درست باور، از آنگاه که از خواب کوتاه خود بر می‌خاستند تادیرگاه شب که دمی چند چشم گرم می‌کردند یکدم این فرمان بزرگ پروردگار را آسان نمی‌گرفتند. نمازگزار یا کسی که می‌خواست به درون مسجد پای گذارد می‌بایست پاک باشد و مردم دیندار تا بدانجا بدین آئین پای بند بوده‌اند که هیچ ساختمانی را به مسجد نمی‌چسبانند. پیرامون مسجد همیشه گذر و بازار و کوچه سرپوشیده (ساباط) بود تا آلوده‌ای نتواند در کنار آن درنگ کند. ابتدا آبریزگاه‌ها در بیرون مساجد و یا در میان سرا و یا در گودال باغچه‌ها ساخته می‌شدند و محتسب از آن نگهداری می‌کرد که جز نمازگزاران در پنج گاه نماز کسی از آن‌ها استفاده نکند. بعد از آن که هشتی و دالان و راهر به مسجد افزوده گشت و گذر آزاد و یک‌راست بدرون آن بسته شد. "اندام‌های وابسته" را در آن طرف راهرو که به مسجد نمی‌پیوست و حوضخانه وضوخانه را (بیشتر دوگانه و دور از هم و یکی مردانه و دیگر زنانه بود) در پایام راهرو و آبریزها را (باز هم جدا و در واشدگاهی که به وضوخانه راه داشت) جای می‌دادند. نمونه بارز این آبریزها در مسجد جامع قزوین و اصفهان و سمنان دیده می‌شود.